

УДК 316:343.915

В.Д. Воднік, канд. філос. наук, доцент
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків;
М.М. Карпенко, оперуповноважений
Управління СБУ в Харківській області

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ У ВЕЛИКОМУ МІСТІ

Радикальні перетворення в політичних, соціальних, економічних умовах і в суспільній свідомості громадян України, які привнесли в суспільне життя чимало позитивного, призвели водночас до загострення суперечностей у молодіжному середовищі. Уміння їх вичленувати, розуміти причини і взаємопов'язаність, передбачати шляхи їх розв'язання в інтересах молоді на державному (у загальній і молодіжній політиці держави), фаховому (зусиллями спеціалістів) та індивідуальному рівнях (зусиллями самих молодих людей) значною мірою могло б поліпшити становище молоді в Україні й можливості для її життєвого самовизначення, інтелектуального, морального й фізичного розвитку, реалізації творчого потенціалу в інтересах як власних, так і України.

Найгострішою проблемою сьогодення залишається про-

блема злочинної поведінки неповнолітніх. Метою статті є аналіз чинників формування злочинної поведінки неповнолітніх у великому місті. Загальнотеоретичні аспекти досліджуваної проблеми висвітлювалися у працях таких учених, як В.В. Голіна, І.М. Даньшин, І.О. Двойменний, А.І. Долгова, В.Д. Єрмаков, В.М. Кудрявцев, І.О. Топольскова, А.П. Тузов, В.І. Шакурн [Див.: 1-7; 9-12] та ін. У центрі уваги їх публікацій – характеристика особистості неповнолітніх злочинців, причин їх злочинної поведінки й заходи її запобігання.

Чинники формування злочинності неповнолітніх становлять собою ті загальні, глибинні, стійкі зв'язки й тенденції, що визначають сам характер конкретного злочину, суперечності, що лежать у його підґрунті.

Вивчення даної проблеми базувалось на результатах дослідження, яке проходило про-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

тягом 5-ти років у Харкові з використанням традиційних методів одержання інформації, як-то:

(1) *аналіз документів*:

(а) матеріалів архівних кримінальних справ (близько 300), статистичних даних про стан злочинності Департаменту інформаційних технологій МВС України за 5 років; (б) особових справ засуджених неповнолітніх (близько 100), які перебувають у Курязькій колонії;

(2) *опитування*: (а) неповнолітніх, які вчаться у спецшколі (близько 40); засуджених Курязької колонії (близько 350); (б) працівників правоохоронних органів, підприємств, громадських організацій, служб у справах неповнолітніх, учнів (близько 300) і викладачів середніх загальноосвітніх шкіл, коледжів, ліцеїв і центрів професійно-технічної освіти (близько 100). Це дало можливість порівняти відповіді підлітків, які вчинили злочин, і тих, які становили так звану контрольну групу. Якщо сприятливі соціальні умови розвитку правильно формують особистість і формування, яке широко визначає її поведінку, є стійким, то несприятливі, мабуть, мають ті ж можливості, але вже щодо негативного впливу. Численні кримінологічні дослідження умов життя й виховання таких осіб показали, що ці умови, як правило, різько відрізняються від тих, у

яких жили й розвивалися неповнолітні з контрольної групи;

(3) *спостереження* за проведеним неповнолітніми вільного часу, поведінкою у громадських місцях.

Аналіз отриманої інформації дозволив виявити деякі чинники злочинної поведінки таких осіб у великому місті. На думку науковців, викладачів, працівників різних установ, що мають справу із цим контингентом (служби, кримінальна міліція у справах дітей органів внутрішніх справ, спеціальні установи для них тощо), основною причиною злочинності неповнолітніх є несприятлива обстановка в сім'ї та її негативний вплив.

Недоліки в сімейному вихованні є основними чинниками формування тих збочень особистості підлітка, які зумовлюють учинення злочину. Вони спричиняють до 80 % випадків протиправної поведінки неповнолітніх. При цьому треба мати на увазі, що і вплив інших чинників так званого кримінального зараження підлітків значною мірою стимулюється позицією сім'ї. Понад 80 тис. сімей з різних причин не виконують виховних функцій стосовно власних дітей. Понад 100 тис. дітей позбавлені батьківського піклування, з них майже 20 тис. потребують притулку. Їх чисельність продовжує збільшуватись. На профілактичному

обліку служб у справах дітей перебуває майже 150 тис. осіб, які бродяжать чи жебракують, мають схильність до вчинення правопорушень, вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, алкогольних напоїв тощо [Див.: 8]. Діти часто стають жертвами сексуальних злочинів, залучаються дорослими до протиправної діяльності. Більшість із них опиняються поза сферою сімейних відносин, вони покинуті батьками або самі покинули сім'ї, які не створили їм нормальних умов для життя й повноцінного розвитку. Збільшення числа таких дітей, у свою чергу, становить загрозу для суспільства. Кількість неблагополучних сімей, діти з яких знаходяться на обліку служб у справах дітей (СШ) м. Харкова, суттєво не змінюється.

Сімейне неблагополуччя – поняття комплексне, що має низку ознак, зокрема: а) порушення структури сім'ї (неповні сім'ї); б) занепад моральної позиції її членів; в) недоліки й хибність педагогічних знань батьків, відсутність у них навичок виховання дітей та ін.

Останнім часом до ознак сімейного неблагополуччя соціологи, психологи, юристи починають включати порушення емоційно-психологічної єдності сім'ї. Для сімей підлітків з контрольної групи майже не є характерним

спільні читання й обговорення книг, газет, художньої літератури, прослуховування музичних творів (понад 52 % відповідей) або спільний відпочинок, відвідування кінотеатрів, театрів, прогулянки (близько 43 %). Нерідко це відіграє, так би мовити, допоміжну роль, тому що пов'язано із занепадом моральної позиції батьків, що прямо може породжувати протиправну поведінку дітей. Разом із тим порушення емоційно-психологічної єдності, як вбачається, може відігравати й самостійну роль криміногенно значущого чинника. Якщо немає такої спільності, це спричиняє втрату родиною рис, притаманних колективу, й нерідко призводить до зниження виховного впливу сім'ї на підлітка.

Неповна сім'я, як уже зазначалось, – важлива демографічна характеристика, яка має і кримінологічне значення. За результатами вивчення архівних кримінальних справ неповнолітніх, які вчинили злочини, 36,8 % зростали й виховувалися в таких сім'ях, а серед підлітків контрольної групи – 26,4 %. Близько 60% опитаних вихованців Курязької виховної колонії зростали в неповних родинах.

Треба зауважити, що ототожнювати неповну родину обов'язково з неблагополучною – певна образа для її членів і,

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

власне кажучи, не завжди правильно. Звичайно, така сім'я має відповідні обмеження щодо можливостей контролю за поведінкою дітей, проведенням ними вільного часу, за їх зв'язками тощо. Виникають також труднощі, пов'язані з однобічним (в основному з жіночим) вихованням, оскільки в неповній родині діти переважно залишаються з матір'ю. Але вони переборні за умови правильної педагогічної позиції дорослих і необхідної соціальної допомоги. Треба підкреслити, що в дітей з таких сімей, як правило, раніше формується почуття відповідальності, вони швидше дорослішають. Більше того, збереження повної структури в родинах, у яких один з батьків (в основному батько) перетворився на джерело антигромадського впливу на підлітків, є незрівнянно згубнішим для виховного процесу в сім'ї, ніж розлучення в ім'я відновлення нормальної виховної атмосфери.

Виховання в неповній сім'ї небезпечно тим, що спричиняє бездоглядність, діти не відчувають колективного впливу та ін. Зазвичай бездоглядність визначається як ослаблення або відсутність спостереження за поведінкою й заняттями неповнолітніх і виховного впливу на них з боку батьків або осіб, які їх замінюють. Взагалі-то це процес

двосторонній, для якого притаманні також зростаюча відчуженість самих підлітків від родини й навчального або трудового колективу та одночасна байдужність останніх до проявів особистісної всезростаючої їх деформації й до джерел негативного впливу на них.

Бездоглядність – постійний супутник злочинів неповнолітніх, одна з умов, що сприяють їх учиненню. Про це переконливо свідчать матеріали слідчої й судової практики та наукових публікацій. Тісний зв'язок бездоглядності зі злочинністю цілком зумовлений. За даними дослідження 25,4% неповнолітніх учинили злочини 20 – 24 год., 11,9 % – з 0 до 4-х год. Однією з умов злочинної поведінки визнається слабкий контроль за підлітками, що за даними аналізу судових справ неповнолітніх злочинців становить 61,6 %. Ідеться не просто про послаблення формального контролю батьків за поведінкою дітей, а й про сформований мікроклімат у сім'ї, серйозні недоліки в самому ставленні батьків до своїх функцій вихователів, про демонстрацію дітям соціальної безвідповідальності, байдужості до їх долі або очевидної для дітей неможливості повноцінно виконувати свої батьківські обов'язки.

Проблема злочинності підлітків не вичерпується неблаго-

получними родинами, хоча для неповнолітніх, які виростили в них, кримінальний ризик зростає в 4-5 разів порівняно з їх однолітками із сімей, де немає явних прикладів щоденної антигромадської поведінки. За нашими даними проживали в родині, у яких серед дорослих були раніше засуджені особи, 15,8 % обстежених неповнолітніх засуджених; де відбувалися постійні сварки – 13,1 %; у яких дорослі зловживали спиртними напоями – 14,3 %.

Для 10,8 % сімей засуджених неповнолітніх притаманне недружелюбне ставлення до інших людей. Багатьом неблагополучним родинам властиві відразу декілька видів антисуспільної поведінки. У контрольній групі для 7,5 % опитаних для членів їх сім'ї є характерним зловживання спиртними напоями, наркотиками; для 6,7 % – сварки, конфлікти, бійки; для 6,8 % – неприязні, недобррозичливі відносини з іншими людьми.

Можна вирізнити 3 форми криміногенного впливу дорослих членів родини на духовний світ і поведінку підлітка. Перша – це активне залучення останніх у пияцтво, вживання наркотиків та інших психотропних засобів, бійки, розпушта, вчинення правопорушень. Результати аналізу кримінальних справ неповнолітніх злочинців свідчать, що зло-

чин було вчинено у стані алкогольного сп'яніння (23,1 %), сильного алкогольного сп'яніння (2,1%), під впливом наркотиків (0,4 %). Із цих осіб 4,3 % перебували на обліку в психо-неврологічному диспансері, 1,7 % були зареєстровані раніше. Далеко не всіх неповнолітніх, які вживають наркотики й алкоголь, вчасно ставлять на облік, бо переважна їх частина – це особи, які вже вчинили суспільно небезпечні діяння чи злочин. Проте підлітків, які вживають наркотики і спиртні напої, але ще не вчинили ніяких протиправних діянь, виявляють у край рідко. Однак необхідно враховувати, що саме від них і слід чекати вчинення злочинів чи інших антигромадських дій.

Друга форма криміногенного впливу – так званий пасивний приклад безкарної антисуспільної поведінки, сприйняття її дітьми як стереотип поведінки звичної, повсякденної, нормальної. Багато хуліганських дій підлітків пов'язано з тим, що вони відтворюють у громадських місцях саме такі стереотипи поведінки, до яких звикли в родині як до норми.

Третя форма такого впливу – це, так би мовити, виштовхування дітей на вулицю, в результаті чого вони розчаровуються в батьках, відчують власний занепад, невпевненість у своїх силах. А ці почуття часто стають

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

основним підґрунтям для формування негативного їх ставлення до оточуючих, зневіри й ворожості до норм і принципів моральності, для потрапляння в неформальні компанії з протиправною спрямованістю, пошуку в них сильного, сміливого, по-товариському уважного старшого друга, здатного стати ідеалом для підлітка.

Для нейтралізації несприятливих умов у сім'ї, запобігання їх згубного впливу на криміналізацію неповнолітніх конче потрібна державна програма подолання всіх видів родинного неблагополуччя.

У науковій правовій літературі одним з чинників злочинності підлітків виділяють невідповідність організаційної роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування з питань сім'ї й дитинства реальним потребам суспільства. Хоча треба зазначити, що законодавство України в цілому надає можливості для забезпечення широкого спектра прав і свобод дітей. За часів набуття країною незалежності прийнято і введено в дію низку законодавчих та інших нормативно-правових актів загального призначення, норми яких спрямовані на поліпшення соціального становища неповнолітніх.

Свідченням реального поси-

лення уваги до розв'язання проблем злочинності підлітків стало затвердження Харківською обласною державною адміністрацією Комплексної програми профілактики злочинності в Харківській області на 2006 – 2010 роки. Цей документ визначає головні завдання державної молодіжної політики, права неповнолітніх на охорону життя, здоров'я, на їх всебічний розвиток. Він установлює гарантії в отриманні освіти, у працевлаштуванні, використанні вільного часу, наданні різного виду соціальної допомоги, зміцненні ролі сім'ї у вихованні підростаючого покоління, забезпеченні духовно-морального розвитку з одночасним запобіганням впливу негативних чинників.

Реальна ситуація в суспільстві вимагає з боку держави подальших конкретних та ефективних заходів щодо окреслення правових засад соціальної роботи з дітьми й молоддю, правового захисту дитинства, розроблення й реалізації державних, галузевих і регіональних програм їх соціального становлення і соціальної підтримки. Потребує більш чіткого визначення законодавством статусу органів опіки й піклування.

Назріла необхідність розроблення і прийняття відповідних нормативних актів з питань забезпечення й дотримання жит-

лових і майнових прав дітей. Приватизація житла, яка проводиться без урахування їх інтересів, недосконалий механізм щодо отримання дозволу на відчуження майна (житла) від імені неповнолітнього, безконтрольний продаж або придбання без урахування інтересів дітей позбавляють майбутнє покоління конституційного права на житло і як наслідок – поповнення армії осіб без визначеного місця мешкання. Бракує механізмів боротьби з тиражуванням у засобах масової інформації, розміщенням на вулицях міста рекламних щитів з пропагандою тютюнових виробів, алкогольних напоїв, показом фільмів з демонстрацією насильства, жорстокості, антисоціальних проявів, видавництвом і продажем відповідної літератури. Потребує вдосконалення діяльність комп'ютерних клубів, ігрових залів та Інтернет-кафе з визначенням обов'язкових відповідних умов: санітарних норм, обмеження часу перебування в них дітей, відповідальності суб'єктів підприємницької діяльності за зміст ігрових програм тощо.

Вплив зовнішніх соціальних умов виявляється не тільки в ситуації вчинення злочину, а й опосередковано – через особистість злочинця. Певні зовнішні соціальні умови, якщо вони несприятливі, можуть спричини-

ти стійку деформацію індивіда, яка, у свою чергу, здатна детермінувати вчинення різних правопорушень. Якщо розглядати злочин як результат взаємодії зовнішніх соціальних умов – середовища і внутрішніх – самої особистості, приходиться констатувати, що в цій взаємодії остання відіграє активну самостійну роль. Це має значення для запобігання злочинів, яке припускає зміну умов як зовнішніх, так і внутрішніх, а також створення найбільш сприятливих варіантів відповідної взаємодії.

Одним з найважливіших криміногенних чинників у науковій літературі називають недоліки в роботі учбових закладів, невирішені проблеми шкільного навчання й виховання, особливо в системі правового виховання (більшість опитаних у спецшколі відповіли, що вони не мали уявлення, що дії, які вони вчинили, є правопорушенням), що різко загострилися в період соціальної й економічної кризи. Зокрема, так вважають 36% працівників правоохоронних органів і 82,6% викладачів загальноосвітніх шкіл і центрів професійно-технічної освіти, опитаних у процесі дослідження.

Називаючи й оцінюючи значущість труднощів, яких зазнають навчальні заклади, викладачі майже одноставно відзначили: (а) загальне падіння авторитету

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

знань (67,4 % відповідей учителів шкіл і 56,8 % – викладачів центрів професійно-технічної освіти); (б) зубожіння родин учнів (37,8 % і 38,9 % відповідно); (в) неможливість профорієнтації у зв'язку зі зростанням безробіття (32,6 % і 33,3 %); (г) правовий нігілізм сучасного суспільства (45,2 % і 47,4 %); (д) низьке матеріальне забезпечення навчально-виховного процесу (31,8 % і 45,7 %); (е) недостатній рівень правового навчання учнів; (є) занедбаність культурно-масової роботи в школі; (ж) низьку заробітну плату викладачів (58,1 % і 75,7 %) і їх «втечу» зі шкіл. На 3 бали (за 5-бальною системою) оцінили викладачі шкіл і центрів професійно-технічної освіти міру впливу такого криміногенного чинника, як невідосконаленість системи навчання й виховання (27,8 % відповідей).

На роботу учбових закладів суттєво впливають також інші чинники, зокрема, брак чітких ідейних орієнтирів, розмитість морально-етичних норм у суспільстві, внаслідок чого багато учнів втрачають інтерес до навчання, ходять до школи під тиском батьків, а деякі не відвідують її взагалі. Цілком зрозуміла потреба більш тісного контакту працівників кримінальної міліції у справах дітей з адміністрацією учбових закладів з питань виявлення неповнолітніх правопо-

рушників і відповідного реагування щодо усунення чинників, що сприяють відтоку підлітків із цих закладів.

Позитивні аспекти діяльності різних інститутів позашкільного виховання дітей є очевидними. За радянських часів палаци й будинки піонерів, спортивні школи, станції юних техніків, юних натуралістів, гуртки при школах відвертали підлітків від негативного впливу вулиці. З початку 90-х років ХХ ст. були зруйновані або кардинально перебудовані практично всі раніше створені ланки спеціалізованої виховно-профілактичної системи. Школи, інші навчальні заклади для дітей втрачають виховні функції. Припинили діяльність, яка стосується дозвілля, численні молодіжні громадські організації. У неповнолітніх правопо-рушників не стало ні наставників, ні громадських вихователів. Знайти кожному підлітку справу до вподоби, за його інтересами й нахилами – найважливіша умова профілактики втягнення їх у вчинення злочину або іншу антигромадську діяльність.

В організації дозвілля дітей значна роль традиційно належить позашкільним учбовим закладам. Виконувати провідну роль у системі організації дозвілля неповнолітніх покликані клуби за місцем мешкання. На сьогодні в Харкові працює 152 клуби

за місцем проживання дітей, якими охоплено позашкільною роботою понад 14600 осіб, з яких понад 430 – підлітки девіантної поведінки й ті, які виховуються в неблагополучних сім'ях. На жаль, тільки 26% із загальної чисельності неповнолітніх, які стоять на спеціально-профілактичному обліку, а також з неблагополучних сімей беруть участь у гуртковій і секційній роботі таких клубів.

До чинників формування злочинної поведінки підлітків слід віднести й прорахунки в організації дозвілля. Розглянемо орієнтації останнього опитаних неповнолітніх. При цьому слід особливо підкреслити:

1) обмеженість використання низки каналів культурної інформації: зовсім не займалися читанням художньої літератури 25,9% опитаних вихованців Курязької колонії, участю в гуртках і секціях – 34,6 %, а кіно, телебачення й радіо служило, як правило, засобом заповнення вільного часу, а не джерелом підвищення культури вихованців;

2) багато часу витрачали вихованці колонії на відвідування кіно, відео, концертів (47,3 %);

3) переважне ставлення підлітків до «своїх» каналів інформації, що одержували в мікрогрупі, в середовищі, де найчастіше вони проводили вільний час.

Серед захоплень неповнолітніх з контрольної групи (передбачалось декілька варіантів відповідей) слід вирізнити: заняття спортом (футболом, волейболом, боксом, художньою гімнастикою тощо) – понад 35 % відповідей; слухання музики – понад 23 %; заняття танцями – близько 21 %; гра на комп'ютері – понад 12 %; читання – близько 10 % відповідей; малювання – понад 8 % та ін. При цьому слід відмітити, що понад 7 % неповнолітніх не має захоплень.

Велике значення має літне оздоровлення соціально незахищених дітей, зокрема, підлітків девіантної поведінки. У Харкові протягом останніх років організовано роботу таборів для дітей, схильних до правопорушень. Як вбачається, треба зробити наголос на тому, що брак належного фінансування для утримання закладів організації дозвілля і проведення вільного часу неповнолітніми призводить до перепрофілювання, передачі або здачі в оренду їх приміщень комерційним структурам. До того ж багато клубів і спортивних секцій розташовані в непридатних, погано обладнаних для занять приміщеннях, які потребують нагального ремонту. Одночасно відбувається масове скорочення штатів педагогів-вихователів та інспекторів фізкультури за місцем розташування клубів. За та-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

ких обставин значно зменшилось число підлітків, охоплених організованими формами дозвілля. Крім цього, культурно-розважальні та спортивні заклади для багатьох дітей стали недоступними через високі ціни.

Сьогодні окремі разові заходи, що проводяться, розраховані здебільшого на пасивне споглядання і не сприяють потребам молоді у виявленні та становленні своєї особистості, а також залученню до організованих, суспільно корисних, індивідуальних форм дозвілля. Тривалу відсутність соціально корисної зайнятості (навчання, робота) слід вважати однією з причин злочинності підлітків.

Дані дослідження дозволили виявити деякі детермінанти злочинної поведінки неповнолітніх за сучасних умов у великому місті. Вважаємо, що розробка цієї проблеми може мати не тільки теоретичний, а й практичний інтерес, а подальше її вивчення надасть додаткових можливостей для правильних і своєчасних висновків стосовно не тільки сьогодення, а й майбуття в питаннях створення сприятливих умов для гармонійного розвитку дітей і молоді, задоволення потреб у добровільному виборі виду поведінки, не забороненої законодавством, активної участі у творчій, культурологічній, спортивній та оздоровчій діяльності.

Список літератури: 1. *Голіна В.В.* Кримінологічна характеристика і попередження злочинності неповнолітніх // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. – Х.: Право, 2004. – Вип.8. – С. 71-74. 2. *Голіна В., Смельянов В., Петрюк П.* Проблеми боротьби зі злочинністю неповнолітніх з психічними аномаліями // Право України. – 2005. – № 10. – С. 74-77. 3. *Даньшин И.Н.* Детерминация преступности несовершеннолетних // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. – Х.: Право, 2004. – Вип.8. – С.75-78. 4. *Двойменный И.А., Лелеков В.А.* Влияние семьи на преступность несовершеннолетних // Социс. – 1993. – № 10. – С. 54-60. 5. *Двойменный И.А.* Рецидивная преступность: характер. Факторы, уровень // Социс. – 2000. – № 1. – С. 61-65. 6. *Долгова А.И.* Методика и опыт криминологического изучения личности несовершеннолетнего преступника // Методика криминологического изучения личности несовершеннолетнего преступника. – М.: Б.и., 1977. – С. 3-93. 7. *Ермаков В.Д.* Об исследованиях личности несовершеннолетнего преступника // Результаты криминологического изучения личностных особенностей несовершеннолетних правонарушителей: Сб.ст. – М.: Б.и., 1982. – С. 17-24. 8. Концепція Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006-2010 роки // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 49. – Ст. 3080. 9. *Кудряцев В.Н.* Генезис преступления. – М.: Форум-Инфра, 1998. – 216 с. 10. *Топольскова І.О.* Боротьба із втягненням неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2003. – 192 с. 11. *Тузов А.П.* Мотивация противоправного поведения несовершеннолетних. – К.: Вища шк., 1982. – 182 с. 12. *Шакун В.І.* Особливості вчинення злочинів у великих містах: Навч.-практ. посібник. – К.: Укр. акад. внутр. справ, 1995. – 19 с.

Надійшла до редакції 12.05.2009 р.